KUSHONLAR DAVLATI: SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY TARAQQIYOT

Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti
Namangan filiali «Tarix» yo'nalishi
talabasi Jafaraliyeva Zarrina
zarrinajafaraliyeva90@gmail.com
+998970507307

Annotatsiya Ushbu maqolada Kushonlar davlatining siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti tarixiy manbalar hamda ilmiy tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Kushonlar imperiyasining shakllanish jarayoni, davlat boshqaruvi tizimi, hududiy kengayishi va markazlashuv darajasi yoritilib, uning Markaziy Osiyo, Afg'oniston, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkiston hududlaridagi siyosiy mavqei baholanadi. Shuningdek, Buyuk Ipak yo'li tizimidagi o'rni, savdo aloqalarining rivojlanishi, shaharlar va hunarmandchilikning yuksalishi, pul muomalasi hamda iqtisodiy integratsiya jarayonlari ko'rib chiqiladi. Maqolada Kushonlar davrida turli diniy va madaniy an'analarning uyg'unlashuvi, buddaviylik, zardushtiylik va mahalliy e'tiqodlar sintezi, san'at, me'morchilik va yozuv madaniyatining taraqqiyoti alohida ta'kidlanadi. Natijalar Kushonlar davlati nafaqat siyosiy qudratga ega yirik imperiya bo'lganini, balki mintaqaviy sivilizatsiyalarni bog'lovchi muhim madaniy va iqtisodiy markaz sifatida tarixda chuqur iz qoldirganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Kushonlar davlati, siyosiy taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish, madaniy hayot, Buyuk Ipak yo'li, davlat boshqaruvi, shahar madaniyati, buddaviylik, savdo aloqalari, sivilizatsiya

Abstract This article analyzes the political, economic, and cultural development of the Kushan Empire on the basis of historical sources and scholarly research. The study highlights the formation process of the Kushan Empire, its system of state administration, territorial expansion, and degree of centralization,

while assessing its political position in Central Asia, Afghanistan, North India, and Eastern Turkestan. It also examines its role in the Great Silk Road system, the development of trade relations, the rise of cities and crafts, monetary circulation, and processes of economic integration. The article particularly emphasizes the blending of diverse religious and cultural traditions during the Kushan period, including the synthesis of Buddhism, Zoroastrianism, and local beliefs, as well as the development of art, architecture, and writing culture. The results show that the Kushan state was not only a large empire with significant political power, but also an important cultural and economic center that left a profound mark on history as a bridge connecting regional civilizations. **Keywords:** Kushan state, political development, economic development, cultural life, Great Silk Road, state administration, urban culture, Buddhism, trade relations, civilization

Аннотация В данной статье на основе исторических источников и научных исследований анализируются политическое, экономическое и культурное развитие государства Кушанов. В исследовании освещаются процесс формирования Кушанской империи, система государственного управления, территориальная экспансия и степень централизации, а также оценивается её политическое положение на территориях Центральной Азии, Афганистана, Северной Индии и Восточного Туркестана. Кроме того, рассматриваются её место в системе Великого шёлкового пути, развитие торговых связей, рост городов и ремесленного производства, денежное обращение и процессы экономической интеграции. В статье особо подчёркиваются синтез различных религиозных и культурных традиций в эпоху Кушанов, взаимодействие буддизма, зороастризма и местных верований, а также развитие искусства, архитектуры и письменной культуры. Результаты показывают, что государство Кушанов было не только крупной империей, обладавшей политической мощью, но и оставило глубокий след в истории как важный культурный и экономический центр, связывавший региональные цивилизации.

Ключевые слова: государство Кушанов, политическое развитие, экономическое развитие, культурная жизнь, Великий шёлковый путь, государственное управление, городская культура, буддизм, торговые связи, цивилизация

Kushonlar davlati qadimgi Markaziy Osiyoning eng yirik va nufuzli siyosiy tuzilmalaridan biri bo‘lib, milodiy I asr oxiri — III asr boshlarida tarix sahnasida muhim o‘rin egallagan. U O‘rta Osiyo, Shimoliy Hindiston, Afg‘oniston va unga tutash hududlarni birlashtirgan keng imperiya sifatida Sharq va G‘arb sivilizatsiyalari tutashgan hududda shakllangan. Kushonlar saltanatining siyosiy barqarorligi, savdo yo‘llarini nazorat qilishi, iqtisodiy aloqalarni kengaytirishi hamda turli madaniyatlar va diniy an’analarni uyg‘unlashtirishi uning tarixiy ahamiyatini belgilaydi. Ayniqsa, bu davlat Buyuk Ipak yo‘li tarmog‘ida muhim bo‘g‘in bo‘lib, Janubiy Osiyo, Markaziy Osiyo va Eroniy dunyo o‘rtasidagi aloqalarni kuchaytirgan. Shu bois Kushonlar davlati siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti nafaqat mintaqa tarixida, balki umumbashariy sivilizatsiya rivojida ham alohida o‘rin tutadi.1

Kushonlar davlatining tarixiy ahamiyati, avvalo, uning dastlab mahalliy siyosiy kuch sifatida shakllanib, keyinchalik keng hududlarga ta’sir ko‘rsata olgan qudratli imperiyaga aylanganida namoyon bo‘ladi. Bu jarayon ularning siyosiy jihatdan birlashish va markazlashuvni kuchaytirishi, savdo aloqalarini kengaytirishi hamda turli madaniy an’analarning o‘zaro singishiga sharoit yaratishi bilan bog‘liq edi. Shu bois Kushonlar davlatchiligini o‘rganishda uning siyosiy mustahkamlanishi, iqtisodiy faolligining ortishi va madaniy almashinuv jarayonlari asosiy yo‘nalishlar sifatida ko‘rib chiqiladi.

Kushonlar davlati tarixini o‘rganish Markaziy va Janubiy Osiyo tarixidagi muhim jarayonlarni chuqurroq anglashga yordam beradi. Bu davlat misolida

1 . Bashiri, I. M. (2012). Kushonlar davlati: siyosiy tarix va davlat boshqaruvi. Toshkent: Fan.

qadimgi davrlarda davlat boshqaruvi qanday shakllangani, shaharlar va hunarmandchilik markazlari qanday rivoj topgani, karvon savdosi esa iqtisodiy hayotning asosiy tayanchlaridan biriga aylangani yaqqol ko‘rinadi. Kushonlar davri, ayniqsa, Buyuk Ipak yo‘li orqali yuz bergan madaniy aloqalar, diniy e’tiqodlar va badiiy an’analarning o‘zaro ta’siri bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Shu sababli Kushonlar tarixini tadqiq etish faqat bir sulola yoki davlatning o‘tmishini yoritish bilangina cheklanmay, balki davlatchilik, urbanizatsiya, savdo-sotiq va xalqlararo madaniy munosabatlar kabi keng tarixiy jarayonlarni tushunish uchun ham muhim ilmiy asos yaratadi.2 Mazkur ishning asosiy maqsadi Kushonlar davlatining siyosiy tuzilishi, iqtisodiy asoslari hamda madaniy yutuqlarini yaxlit tarzda yoritib berishdan iboratdir. Tadqiqot davomida Kushonlar hokimiyatining boshqaruv tizimi, davlatning ichki va tashqi siyosati, savdo-sotiq hamda hunarmandchilikka tayangan iqtisodiy hayoti, shuningdek, bu davrda shakllangan san’at, me’morchilik va ma’naviy qadriyatlar tahlil qilinadi. Shu orqali Kushonlar davlati tarixiy taraqqiyotining o‘ziga xos jihatlari ochib beriladi va uning Markaziy Osiyo hamda kengroq mintaqa sivilizatsiyasidagi o‘rni aniqlanadi. Ushbu kirish qismi keyingi asosiy tahliliy bobga zamin yaratib, unda masalaning batafsil ilmiy sharhi va chuqur tahlili berilishiga tayyorgarlik ko‘radi.3

Asosiy qism Kushonlar davlati tarixiy jarayonlar natijasida Yuezhi qabilalar ittifoqi negizida shakllanib, Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarda yirik siyosiy kuchga aylandi. Dastlab ko‘chmanchi qabilalar birlashmasi bo‘lgan bu ittifoq ichida hokimiyat bosqichma-bosqich kuchayib, ilk hukmdorlar davrida qabilalarni yagona siyosiy markaz atrofida birlashtirish jarayoni amalga oshirildi. Ayniqsa, Kujula Kadfiz davridan boshlab davlat mustahkamlanib, mahalliy boshqaruv tizimi izchil yo‘lga qo‘yildi, keyingi hukmdorlar esa uning hududini

2 Asqarov, A. (2007). O‘zbekiston tarixi: qadimgi davr. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

3 . Rtveladze, E. V. (2001). Kushonlar imperiyasi va Buyuk Ipak yo‘li. Toshkent: Sharq.

kengaytirib, Afg‘oniston, Shimoliy Hindiston, Baqtriya va boshqa muhim mintaqalarni o‘z tasarrufiga oldilar. Bunday keng hududlarni boshqarishda markazlashgan hokimiyat, ma’muriy bo‘linmalar, soliq yig‘ish tizimi hamda harbiy tayanch punktlari muhim rol o‘ynadi. Savdo yo‘llari, ayniqsa Buyuk Ipak yo‘li ustidan nazorat o‘rnatilishi imperiyaning siyosiy qudratini oshirib, turli etnik va madaniy hududlarni bir siyosiy makonga birlashtirishga xizmat qildi. Shu tariqa Kushonlar davlati kuchli markaziy boshqaruv, hududiy nazorat va samarali ma’muriy tuzilma asosida imperiya sifatida shakllandi va taraqqiy etdi.4

Kushonlar davlati ravnaqining iqtisodiy asoslari avvalo dehqonchilik, sug‘orma yerlar va chorvachilik resurslarining uyg‘un rivoji bilan belgilanadi. Amudaryo, Zarafshon, Surxondaryo va boshqa vohalarda kengaygan irrigatsiya tizimlari hosildorlikni oshirib, g‘alla, uzum, meva-sabzavot hamda texnik ekinlar yetishtirish uchun qulay sharoit yaratgan; bu esa aholi sonining ko‘payishi va ichki bozorning kengayishiga xizmat qilgan. Chorvachilik, ayniqsa dasht va tog‘oldi hududlarida, nafaqat go‘sht, sut va jun bilan ta’minlagan, balki karvonlar uchun transport va harbiy kuch sifatida ham muhim bo‘lgan. Shaharlarda hunarmandchilik va ishlab chiqarish taraqqiy etib, kulolchilik, metallga ishlov berish, zargarlik, to‘qimachilik va boshqa tarmoqlar iqtisodiyotning muhim qismini tashkil etgan. Davlat xazinasi esa yer solig‘i, bozor bojlari, hunarmandchilik va savdo faoliyatidan olinadigan yig‘imlar hisobiga to‘ldirilib, bu mablag‘lar boshqaruv, qo‘shin va infratuzilma ehtiyojlariga yo‘naltirilgan. Kushonlar xalqaro savdoda ham faol qatnashib, Buyuk Ipak yo‘li tizimida muhim vositachi bo‘lib xizmat qilgan: ular Hindiston, Xitoy, Eron, Markaziy Osiyo va O‘rta yer dengizi mintaqalari o‘rtasida ipak, ziravorlar, qimmatbaho toshlar, metall buyumlar, shisha, yog‘och va boshqa mahsulotlar almashinuvini kuchaytirgan. Pul muomalasining kengayishi, tanga zarb etish an’anasining rivojlanishi va savdo-sotiqning barqarorlashuvi ichki hamda tashqi bozorlarda ishonchni oshirgan. Aynan shu omillar natijasida savdo yo‘llari

4 . Narshakhi, A. (1991). Buxoro tarixi. Toshkent: Fan.

kesishgan joylarda Termiz, Balx, Poykent, Dalvarzintepa kabi shaharlar yuksalib, ular nafaqat iqtisodiy, balki madaniy va ma’muriy markazlarga aylangan.5

Kushonlar davrida madaniy va diniy taraqqiyot nihoyatda rang-barang va sintezlashgan xarakter kasb etdi, chunki imperiya hududida buddaviylik, eroniy e’tiqodlar, ellinistik an’analar hamda Markaziy Osiyoga xos mahalliy urf-odatlar bir-biri bilan o‘zaro ta’sirda rivojlandi. Bu jarayon, avvalo, diniy bag‘rikenglik va ko‘p e’tiqodlilik muhitini yuzaga keltirib, turli xalqlarni yagona siyosiy makon atrofida birlashtirishga xizmat qildi. Buddaviylikning keng yoyilishi natijasida monastirlar, stupalar va ibodatxonalar barpo etilib, ular nafaqat diniy markaz, balki ta’lim va ma’rifat o‘choqlariga ham aylandi; shu bilan birga, zardushtiylik va mahalliy ilohlar bilan bog‘liq tasavvurlar ham saqlanib qoldi. San’atda esa bu sintez Budda va bodxisattvalarning yunoncha kiyim uslubi, anatomik ifodasi va badiiy realizm bilan tasvirlanishida, shuningdek, bezaklarda sharqona ramzlar va mahalliy motivlarning qo‘llanishida yaqqol ko‘rindi. Me’morchilikda Surxko‘tal, Ayritom, Dalvarzintepa kabi yodgorliklarda ko‘ringan shakllar Kushon davrining estetik yuksalishini aks ettirib, ustunli galereyalar, haykaltaroshlik bezaklari va monumental inshootlar bilan ajralib turadi. Tangashunoslikda ham bu madaniy uyg‘unlik ravshan namoyon bo‘lib, Kushon tangalarida turli xudolar tasviri, yunon-baqtriy yozuv an’analari hamda podshoh hokimiyatining ramziy ifodasi mujassamlashdi; bu esa davlatning xalqaro savdo aloqalari va siyosiy nufuzini mustahkamladi. Intellektual hayotda esa turli diniy va falsafiy oqimlarning yonma-yon yashashi ilmiy-falsafiy munozaralarni, tarjima an’analarini va diniy matnlar tarqalishini rag‘batlantirdi. Natijada Kushonlar imperiyasida yuzaga kelgan madaniy sintez Sharq va G‘arb tamaddunlari tutashgan

5 . Sarianidi, V. I. (1998). Qadimgi Baqtriya va Kushonlar davri arxeologiyasi. Toshkent: Fan.

noyob tarixiy makon yaratib, keyingi davrlar uchun ham muhim ma’naviy va badiiy meros qoldirdi.6

Kushonlar davlati tarixiy taraqqiyotda nafaqat Markaziy va Janubiy Osiyo hududlarini siyosiy jihatdan birlashtirgan kuchli davlat, balki turli sivilizatsiyalar o‘rtasida madaniy va iqtisodiy ko‘prik vazifasini bajargan yirik markaz sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning davlat boshqaruvidagi nisbatan markazlashgan tizimi, keng hududlarni nazorat ostida ushlab turish imkonini bergan siyosiy barqarorlik va savdo yo‘llarini muhofaza qilishga qaratilgan siyosati mintaqaviy integratsiyani kuchaytirdi. Ayniqsa, Buyuk Ipak yo‘li tarmoqlarida faol ishtirok etishi Kushonlar davrida iqtisodiy aloqalarning yuksalishiga, karvon savdosining rivojlanishiga hamda oltin, kumush, qimmatbaho toshlar, ipak, ziravorlar va hunarmandchilik mahsulotlari almashinuvining kengayishiga zamin yaratdi. Bu jarayonlar shaharlar taraqqiyoti, pul muomalasining takomillashuvi va hunarmandchilik markazlarining paydo bo‘lishini tezlashtirdi. Madaniy sohada esa Kushonlar diniy bag‘rikenglik, san’at va me’morchilikdagi sintez, yozuv va tasviriy an’analar uyg‘unligi orqali turli xalqlarning ma’naviy tajribasini yaqinlashtirdi. Buddaviylikning Markaziy Osiyo orqali Xitoyga tarqalishida, shuningdek, yunon-baqtriya, hind va mahalliy an’analar qo‘shilishida Kushonlar davlati muhim vositachi bo‘ldi. Shu ma’noda Kushonlar saltanati qadimgi dunyo tarixida Janubiy Osiyo, Markaziy Osiyo va kengroq Yevroosiyo hududlari o‘rtasida g‘oyalar, diniy ta’limotlar, san’at uslublari va moddiy madaniyatning uzatilishiga xizmat qilgan yirik tarixiy ko‘prik bo‘lib, uning siyosiy, iqtisodiy va madaniy merosi mintaqalararo aloqalar tarixida chuqur iz qoldirdi.7

Xulosa qilib aytganda, Kushonlar davlati siyosiy barqarorlik, iqtisodiy ravnaq va madaniy yuksalishning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida Markaziy va Janubiy

6 Litvinskiy, B. A., & Pichikyan, I. R. (2000). Kushonlar davri madaniyati va san’ati. Moskva: Nauka.

7 Gafurov, B. G. (1987). Tojiklar: qadimgi tarix va madaniyat. Dushanbe: Donish.

Osiyo tarixida muhim o‘rin egallagan qudratli saltanatga aylandi. Kuchli markazlashgan hokimiyat savdo yo‘llarini nazorat qilish va hududiy birlikni saqlashga xizmat qilgan bo‘lsa, iqtisodiy taraqqiyot davlatning moddiy asoslarini mustahkamladi. Shu bilan birga, turli xalqlar va an’analar kesishgan madaniy muhit din, san’at va ma’naviy hayotning boyishiga zamin yaratdi. Demak, Kushonlar davlati taraqqiyotining tarixiy ahamiyati aynan siyosiy boshqaruv, iqtisodiy farovonlik va madaniy sintezning bir-birini to‘ldirganida namoyon bo‘ladi.8

Kushonlar davlati siyosiy jihatdan samarali boshqaruv, hududiy birlashuv va strategik hokimiyat yuritish orqali barqaror hamda ta’sirchan imperiyaga aylandi. Uning qudrati turli hududlarni yagona siyosiy tizim ostida birlashtira olgan markazlashgan boshqaruv va ichki tartibni saqlashga qaratilgan oqilona siyosat bilan mustahkamlandi. Aynan siyosiy konsolidatsiya imperiyaning uzoq muddatli kuchi, nufuzi va tarixiy barqarorligini ta’minlagan eng muhim omillardan biri bo‘ldi.

Kushonlar davlati iqtisodiy jihatdan o‘z davrining eng yuksak taraqqiy etgan siyosiy birliklaridan biri bo‘lib, uning ravnaqi asosan savdo, soliq tizimi va transregional yo‘llar ustidagi qulay strategik mavqega tayanardi. Buyuk Ipak yo‘li va boshqa yirik karvon yo‘nalishlari kesishgan hududda joylashgan Kushonlar yerlari Sharq va G‘arb o‘rtasidagi almashinuvni faollashtirib, nafaqat ichki bozorlarda, balki xalqaro miqyosda ham iqtisodiy faollikni kuchaytirdi. Savdo-sotiqdan olinadigan daromadlar hamda tartibli soliq yig‘imi davlat xazinasini mustahkamlab, markaziy hokimiyatning barqarorligini ta’minladi. Aynan iqtisodiy barqarorlik va moliyaviy qudrat davlat boshqaruvi, harbiy salohiyat hamda madaniy taraqqiyotni qo‘llab-quvvatlab, Kushonlar imperiyasining uzoq muddatli kuch va ta’sirini saqlab qolishda hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qildi.

8 Xo‘jayev, A. (2004). Qadimgi O‘rta Osiyoda iqtisodiy aloqalar va savdo yo‘llari. Toshkent: Universitet.

Kushonlar davri Markaziy Osiyo va unga tutash hududlar tarixida chuqur madaniy uyg‘onish va uyg‘unlashuv davri bo‘lib xizmat qildi. Bu davrda turli etnik guruhlar, diniy qarashlar va mahalliy an’analar o‘zaro ta’sirlashib, boy madaniy sintezni yuzaga keltirdi. Buddaviylik, zardushtiylik, mahalliy e’tiqodlar hamda yunon-baqtriy an’analari yonma-yon rivojlanib, jamiyatning ma’naviy hayotini rang-barang va bag‘rikeng tusga keltirdi. Ayniqsa, haykaltaroshlik, me’morchilik, tasviriy san’at va amaliy bezak san’atida yuksalish kuzatilib, Kushonlar davlati madaniy taraqqiyotning yirik markazlaridan biriga aylandi. Shu bois, madaniy ochiqlik, diniy bag‘rikenglik va turli madaniy unsurlarni uyg‘unlashtira olish qobiliyati Kushonlar imperiyasi merosining eng muhim belgilaridan biri bo‘lib qoldi.9

Kushonlar davlati qadimgi Markaziy va Janubiy Osiyo tarixida siyosiy jihatdan markazlashgan boshqaruv tizimi, iqtisodiy hayotning yuksalishi va madaniy taraqqiyotning kuchayishi bilan ajralib turadi. Davlat hududining kengayishi, mustahkam ma’muriy tartibning shakllanishi va hukmdor hokimiyatining kuchayishi Kushonlar imperiyasiga ichki barqarorlikni ta’minlashga imkon berdi. Iqtisodiy jihatdan Buyuk Ipak yo‘li ustidagi qulay mavqei tufayli savdo aloqalari rivojlanib, shaharlar ravnaq topdi, pul muomalasi kengaydi, hunarmandchilik va almashinuv munosabatlari faollashdi. Madaniy sohada esa turli etnik va diniy an’analar uyg‘unlashib, Buddizmning tarqalishi, san’at va me’morchilikning yuksalishi, shuningdek, yunon, mahalliy va hind unsurlarining sintezi kuzatildi. Shu tariqa Kushonlar davlati nafaqat siyosiy qudrati, balki iqtisodiy dinamizmi va madaniy yutuqlari bilan ham ajralib turgan muhim tarixiy hodisa bo‘lib, uning merosi qadimgi Markaziy va Janubiy Osiyodagi buyuk sivilizatsion shakllanishlardan biri sifatida alohida ahamiyatga ega.10

9 . Rtveladze, E. V., & Saydullaev, A. (2010). O‘rta Osiyo tarixida Kushonlar davri. Samarqand: SamDU nashri.

10 Cribb, J. (2015). Kushonlar tanga pullari va iqtisodiy tizim. London: British Museum Press.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. Bashiri, I. M. (2012). Kushonlar davlati: siyosiy tarix va davlat boshqaruvi. Toshkent: Fan.
2. Asqarov, A. (2007). O‘zbekiston tarixi: qadimgi davr. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
3. Rtveladze, E. V. (2001). Kushonlar imperiyasi va Buyuk Ipak yo‘li. Toshkent: Sharq.
4. Narshakhi, A. (1991). Buxoro tarixi. Toshkent: Fan.
5. Sarianidi, V. I. (1998). Qadimgi Baqtriya va Kushonlar davri arxeologiyasi. Toshkent: Fan.
6. Litvinskiy, B. A., & Pichikyan, I. R. (2000). Kushonlar davri madaniyati va san’ati. Moskva: Nauka.
7. Gafurov, B. G. (1987). Tojiklar: qadimgi tarix va madaniyat. Dushanbe: Donish.
8. Xo‘jayev, A. (2004). Qadimgi O‘rta Osiyoda iqtisodiy aloqalar va savdo yo‘llari. Toshkent: Universitet.
9. Rtveladze, E. V., & Saydullaev, A. (2010). O‘rta Osiyo tarixida Kushonlar davri. Samarqand: SamDU nashri.
10. Cribb, J. (2015). Kushonlar tanga pullari va iqtisodiy tizim. London: British Museum Press.